

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Stora nordiska kriget i en dagbok och ett brev

Homosocialitet och hushåll i den svenska armén

Av Maria Sjöberg

Kungar och krig är historiens klassiska och kanske mest omdebatterade områden. Det är svårt att säga vilken av de två mest berömda svenska krigarkungarna, Gustav II Adolf och Karl XII, som rönt störst intresse. Där den enes krig medförde utvidgning av riket resulterade den andres krig i att den svenska stormaktsställningen definitivt gick i graven. In i minsta detalj har bägges insatser granskats och värderats. Hur Karl XII skulle ha handlat för att undvika de stora förlusterna är exempelvis en fråga som aldrig tycks upphöra att fascinera en undrande eftervärld. Eftersom det var män som var kungar, män som skrevs ut till soldater, män som deltog i strider och män som i fält förde befäl över andra män är det självklart att historieskrivningen om kungar och krig också är männens historia. Fast den skildras ofta som om dessa män varit könlösa. Krigarna – och kungarna – var rätt och slätt mäniskor, de allmängiltiga och normala.¹

Därmed har också krigen fått ett könsneutralt ansikte – trots deras utpräglad manliga karaktär. Detta förhållande har inte bara påverkat historieskrivningens uppfattning om forna tiders krig som rationellt organiserade slagfält. Det har också givit oss en syn på fältherrar och soldater som inkarnationer av traditionella krigardygder, mod och tapperhet, utan att vi uppfattar dem som rådande manlighetsnormer och ställer frågor om idealens förankring i sociala realiteter.² Hur idealen samexisterade med den fruktan och dödsångest som de stridande männen kan ha upplevt på slagfälten är till exempel ännu höljt i dunkel.³ Dödsångesten hade fog för sig. Jan Lindegren har beräknat att

1. Yvonne Hirdman, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Lund 2001.

2. Gunner Lind, "Väbnenes tale: väben, dra bøg krig i de adelige visebøger set i forhold till drabets og krigens historie i Danmark 1536–1660", i *Svøbt i Mår: Dansk folkevisekultur 1550–1700*, 1: Adelskultur og visebøger, Köpenhamn 1999; Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt: maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*, Lund 2005.

3. Peter Englund, *Poltava: berättelsen om en armés undergång*, Stockholm 1988, t.ex. s. 16, 18 of.

Docent Maria Sjöberg, f. 1960, universitetslektor i historia vid Göteborgs universitet. Arbetar för närvarande med att slutföra det av Vetenskapsrådet finansierade forskningsprojektet "Hur mycket kvinnfolk får jag ta med? Kvinnor i fält 1550–1850".

Adress: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg
E-post: maria.sjoberg@history.gu.se

Sverige förlorade ungefär en halv miljon män i krigsförluster under åren 1620–1719.⁴ Dessa siffror var säkert okända för det stora flertalet. Likväl var man i allmänhet ändå viss om att en vistelse i fält utomlands med stor säkerhet innebar att hemlandet aldrig återsågs. Hur det ändå var möjligt att rekrytera nya män till soldater och få dem att stanna kvar har diskuterats tidigare och svaren – varierande kombinationer av tvång och lycköskeri – finns ingen anledning att invända emot.⁵

I mindre utsträckning har de sociala förhållandena i fält behandlats. Inte minst det faktum att soldaterna var män kvarstår som ett väsentligt problemområde. I denna artikel skall en sådan diskussion initieras. Det fanns dock inte bara män i fält. Även kvinnor och barn befolkade fältlägren. Deras närvaro i fält baserades på att de var hustrur till soldaterna och tillsammans med dem bildade hushåll.⁶ Med tiden kom emellertid armén att bli en uteslutande manlig domän, vilket kulminerade i 1900-talets värnpliktsarméer. Med facit i hand vet vi att soldaternas hustrur därmed upphörde att vara med i fält. Vid tiden för det stora nordiska kriget var dock denna utgång ingalunda given. I fältlivet fanns då ännu utrymme för soldaternas hustrur och barn, det vill säga för det jag kallar hushållssystemet.

Med utgångspunkt i några fragmentariska källor från det stora nordiska krigets mitt och fälttåget i Ryssland, skall här soldaternas fältmässiga organisation diskuteras utifrån ett könsperspektiv. Med tanke på att våra dagars krigsorganisation är mitt inne i en strukturomvandling kan en historisk tillbakablick vara väl så befogad. I den aktuella diskussionen föreslås som bekant att allmän värnplikt för män ersätts av ett system som på ett sätt erinrar om 1600-talets förhållanden, då armén delvis bestod av frivilliga legoknektar. På ett annat sätt är dagens villkor en frukt av 1900-talets jämställdhetspolitik: soldattjänst är numera en möjlighet för både kvinnor och män. Avsikten här är dock inte att illustrera de organisatoriska förändringar krigsmakten genomgått sedan 1600-talet. I stället är syftet att diskutera de könsliga förhållandena i den svenska armén under stora nordiska kriget – och söka svar på

4. Jan Lindegren, "Men, money, and means", i Philippe Contamine (red.), *War and competition between states*, Oxford 2000, s. 138–141.

5. Michael Roberts, "The military revolution, 1560–1660", i dens., *Essays in Swedish history*, London & Southampton 1967, s. 208f.; Sven A. Nilsson, "Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid", i dens., *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990, s. 163; Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör: informations spridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm 2005.

6. Maria Sjöberg, "Stormaktstidens krig – och kvinnor: något om betydelsen av perspektiv", *Historisk tidskrift* 127:2, 2007, s. 216–220.

frågan varför historieskrivningen om detta krig endast i ringa grad har uppmärksammat dessa.

Först skall emellertid några ord sägas om rådande källäge. Därefter tas de sociala förhållandena under fälttåget i Ryssland upp, förhållanden som visar att hushållssystemet utan några större problem tycks ha varit en realitet i en organisation som samtidigt var utpräglad manlig. Iakttagelserna från detta fälttåg illustrerar krigsmaktens generella beroende av rådande könsrelationer. Samtidigt ger de även upphov till en avslutande källkritisk reflektion.

Verkliga men osynliga

Den som vill utforska de kvinnor och barn som fanns i fält står inför stora problem. Inget underlag finns som duger för kvantitativa beräkningar. De uppgifter som trots allt förekommer i litteraturen är för det mesta uppskattningar.⁷ Kvinnor och barn har glömts bort, både av samtida militärledningar och i senare tiders historieskrivning. I sin Poltavabok konstaterar Peter Englund: "I hären fanns även en annan ofta glömd grupp, kvinnorna och barnen. Speciellt bland officerarna var det vanligt att man hade med sig hela familjen ut i fält, med fru och barn, en stor stab med tjänare och ibland till och med hela möblemang. Även meniga soldater kunde åtföljas av sin familj."⁸ Även Alf Åberg, som i en studie av de kvinnor som tillsammans med sina män hamnade i rysk fångenskap ändå har lyckats finna källor där ett antal skiftande kvinnoöden kan spåras, noterar att medföljande kvinnor och barn aldrig registrerades i det officiella materialet.⁹ Just därför kan antalet kvinnor och barn i fält heller aldrig bli fullständigt klarlagt.

Ändå finns påståenden som antyder att de kvantitativa förhållandena faktiskt kan beräknas. I sina studier av stormaktstidens krig och Erik Dahlberghs betydelse i dem liknar till exempel Peter Englund en 1600-talsarmé vid en större stad: "Bara soldaterna räknades för det mesta i tiotusental, men dessutom tillkom alla de civilister som under denna tid utgjorde en ofrånkomlig del av alla härar, inte minst då soldaternas egna kvinnor och barn."¹⁰ Englund menar dessutom att seden att soldater medförde sina familjer var särskilt utbredd i arméerna österut, vilket enligt honom förklarar de fantasifullt siffror som i samtida källor angav ett mycket stort antal soldater i exempelvis

7. Sjöberg 2007, s. 205f.

8. Englund 1988, s. 50.

9. Alf Åberg, *Karolinska kvinnoöden*, Stockholm 2001 (1999), s. 11.

10. Peter Englund, *Den övervinnerlige: om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 2000, s. 264.

de ryska och polska arméerna: ”I den polska armén gick det oftast uppåt fem icke stridande på varje man i ledet – det fanns dessutom enstaka ädlingar som förde med sig mindre hov med tio till tolv betjänter och lika många vagnar.”¹¹ Ett avslutande exempel hämtas från en nyligen utgiven bok om trettioåriga kriget där Lars Ericson Wolke tar fältherren Carl Gustaf Wrangels medföljande hustru Anna Margareta von Haugwitz till intäkt för att kvinnors närvaro i fält var vanlig: ”Många officerare och soldater hade med sig sina familjer i fält.”¹²

Bruket att ha hustru och barn med sig i fält omtalas som typiskt för främst 1600-talet. I sin undersökning av hur den ryska armén försörjdes på krigståg i Finland i början på 1700-talet påpekar Christer Kuvaja att Europas militära ledare, efter trettioåriga kriget då plundringar och övergrepp mot lokalbefolkningen varit vanliga, uppmanade manskapet att låta bli att ta med sig hustrur och barn på fälttågen. Militärledningarna ansåg nämligen att plundringar av de lokalt boende, vilket man ville undvika, var en ofrånkomlig följd av att den så kallade svansen av civilpersoner i fälttågen måste försörjas. Kuvaja menar att i början av 1700-talet fanns visserligen fortfarande hustrur och barn i fältlägren men i en långt mindre omfattning än tidigare. Svårast att överge hushållssystemet hade officerarna, vars familjer fortfor att vara med i fält.¹³ I boken om Poltava förfäktar Peter Englund en liknande uppfattning om att antalet medföljande kvinnor hade minskat. Han menar att ”det ändå var rätt få som hade sina hustrur med sig ut i fält och antalet ogifta kvinnor var litet”.¹⁴

Många eller få? Uppmärksammandet av kvinnors närvaro i fält kan läsas som en kritik mot den äldre historieskrivningens tradition att helt förbigå krigens sociala karaktär – och att kvinnor fanns i fält. Så långt är allt gott och väl. Att utan vidare också fastslå att det var ett oerhört stort antal kvinnor och barn som befolkade fältlägren under 1600-talet är däremot problematiskt, särskilt som befintligt officiellt material sällan ger underlag för kvantitativa slutsatser. På lika osäkert underlag vilar även slutsatsen om det ringa

11. Peter Englund, *Ofredsår: om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 1993, s. 42.

12. Lars Ericson Wolke, Göran Larsson & Nils Erik Villstrand, *Trettioåriga kriget: Europa i brand 1618–1648*, Lund 2006, s. 279.

13. Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé: den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo 1999, s. 41.

14. Englund 1988, s. 51.

antal kvinnor som skulle ha vistats i fältlägren under 1700-talet. De givna beskederna är inte nödvändigtvis felaktiga. Men det går inte att komma ifrån att de saknar faktiskt underlag. I stället för att fortsätta göra kvantitativa uppskattningar om kvinnors och barns närvaro i fält framstår det i dag som angelägnare att tolka de pusselbitar som ändå finns. I en sådan tolkning måste en central fråga vara varför de officiella källorna i allmänhet är så tystlåtna om fältlivets kvinnor och barn. I en diskussion om källkritik hävdar Maria Ågren, att "Frågan om vad som blir synligt i vilka källor, och varför vissa saker nästan aldrig syns, borde vara den första och mest grundläggande frågan inom källkritiken".¹⁵ Varför kvinnor så sällan syns i de militära källorna är just en sådan fråga som militärhistorien ännu inte på allvar sökt att besvara. Källorna tiger emellertid inte fullständigt.¹⁶ Den andra centrala frågan är därmed varför vissa källor ibland bryter tystnaden. Kan något mönster urskiljas?

På den första frågan är i teorin två svar lika möjliga. Antingen fanns inga kvinnor i de svenska fälttågen eller också var de närvarande utan att uppmärksammas.¹⁷ Det kan redan nu sägas att för svensk krigsorganisation under stora nordiska kriget var det sistnämnda alternativet aktuellt. Det kan dessutom påpekas att just vad det gäller fälttåget i Ryssland är källäget bristfälligt för vad som än skall undersökas. I samband med den svenska kapitulationen försvann nämligen också det svenska fältkansliet och därigenom stora delar av det officiella materialet. Återstoden utgörs främst av berättande källor av varierande slag.¹⁸ Det är också i berättelserna som det främst är möjligt att finna spår av fältlivets kvinnor och barn, även för andra krig än stora nordiska kriget.¹⁹

Utän tvekan ger enskilda soldaters berättelser om fältlivets sociala villkor en annan bild av kriget än den de officiella militära källorna förmedlar. För de militära myndigheter som producerade bevarat källmaterial existerade knappast kvinnor och barn medan de i soldaternas liv i fält var en högst verklig företeelse.

15. Maria Ågren, "Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik: några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning", *Historisk tidskrift* 125:2, 2005, s. 254.

16. Sjöberg 2007.

17. Jfr Ågren 2005, s. 254f.

18. Englund 1988, s. 269.

19. Sjöberg 2007.

En krigares dagbok

En av Karl XII:s krigare, Leonard Kagg, förde i likhet med flera andra av de karolinska krigarna dagbok under fälttåget österut. Kaggs dagboksliknande journal täcker åren 1698–1722 och hans anteckningar fram till dess att han efter rysk fångenskap i Sibirien återser hemmet 1722 har givits ut i tryck och kommit att utnyttjas flitigt i historisk forskning.²⁰ Anteckningarna är mycket omfattande. Krigsutvecklingen dag för dag och det ständiga marscherandet upptar en stor del av utrymmet. Kagg intresserade sig mestadels för de militära befälens göranden och låtanden, inte för gemena soldater. Även då han rapporterade om dödsfall, förluster i strid, fångenskap och sjukdomar namngavs befälen, medan enkla soldater, vad som än hände dem, avrapporterades i klump och då bara omtalades som just gemena.²¹

Den militära rangordning som Kagg på så vis illustrerade var en hierarkisk ordning mellan arméns män. Inga kvinnor ingick. I de eder som soldater var ålagda att svära i samband med att de fördes in i rullorna framgår något av organisationens uppbyggnad.

Enligt 1683 års formulär skulle den menige soldaten först lova och svära kungen sin lydnad och trohet. Därefter lovade han att efter yttersta förmåga följa krigsartiklarna,

saemt mig, som en redelig och trogen soldat anstår, manligen och väl hålla, i storm, skärmytslar samt alla andra occasioner, som mig befallda varda till lands och vatten. Jag vill och skall jämväl villig och flitig vara, att vaka och arbeta till kungen och dess rikets bästa, det vare sig vart det vill, och vart det befallles. Mina förmän och officerare, högre eller lägre, skall jag lydlig och hörsam vara, i allt det de till konungens och dess rikets tjänst bjuda, och mig för Gud, konungen och var redelig man försvarligt kan. I från det regemente och kompani, som jag underhör och förordnad är, skall jag ej rymma eller vika, eller mig undandölja, utan det, så ofta mig befallles, och så länge liv och makt i mig är, stadigt och villigt följa och akta, samt mig, så i det ena som andra, såsom en skyldig och oförfärad soldat och tjänare ägnar och bör, förhålla, både i det kall jag nu haver, såväl som det framdeles mig ombetros och befallas kan. Vilket allt jag troligen och redeligen hålla skall, så samt mig Gud hjälpe till liv och själ.²²

20. T.ex. Englund 1988; Åberg 2001.

21. *Leonard Kaggs dagbok 1698–1722*, utg. av Adam Lewenhaupt, *Historiska handlingar* 24, Stockholm 1912, t.ex. s. 101, 104. I det fortsatta hänvisas till *Kagg* 1912.

22. Folke Wernstedt, *Kungliga Svea Livgardes historia 1660–1718*, 4, Stockholm 1954, s. 205f. Officerna svor också eder med liknande innehåll.

Föga förvånande lovade soldaterna "manligen" trohet, lydnad, flit och mod. Gud, kung och överordnade befäl var auktoriteter som inte tålde motsägelser. Det är också tydligt vilken vikt edsformulären lade vid att soldaterna skulle vara trogna sina kompanier och regementen. Likt självständigt organiserade enklaver skulle kompani och regemente vara soldaternas hemvist, ja, ett slags fältmässiga identifikationer. Det starka bandet till regementet kan förklaras av det stora mått av självständighet som präglade styret där. Underofficerare antogs och avskedades efter överstens eget huvud medan värvingen av det enkla manskapet ålåg kaptenerna. De skulle tillse att värvingen följde aktuella föreskrifter, att de nyantagna var tillräckligt dugliga och att de dessutom fick rätt mängd värningspengar. Både för överstar och kaptener var självständigheten stor. I sin uttömmande historik över Svea livgarde menar Folke Wernstedt att systemet innebar att kaptenerna kunde frestas att för en lägre ersättningsnivå än den föreskrivna anlita folk som av olika skäl var mindre lämpade. Likaså var graden av frivillighet inte alltid den högsta då det förekom att soldater värvades "under rusets inflytande".²³ Idealt sett lade värningssystemet ändå grund för starka lojaliteter med regementet, vilket fick retorisk bekräftelse i soldaternas eder.²⁴ Regementet som en samhörighetsmarkör var aktuell också för indelta soldater, där regementets namn ofta angav det landskap varifrån soldaterna kom.

Vissa situationer präglades dock av något annat än hierarki och lydnad. Tillfällen fanns då en närmast jämlik situation mellan soldaterna uppstod. Ordet kamrat är en ledtråd. Då och då talar Leonard Kagg i sin dagbok om just kamrater, bland annat då han 1711 beskriver hur han legat i ett kloster tillsammans med "24 kamrater".²⁵ Med ordet kamrat avser Kagg, som själv var officer, rimligtvis sina gelikar. Så omtalas till exempel ryttmästare Harald Fleetwood: "Samma dag, som var den 19 juli, blev min kamrat ryttmästare av Östgöta kavalleri regemente Harald Fleetwood död av sin blesstyr bredvid mig, då vi bägge låg tillsammans om natten, och om morgonen låg han död."²⁶ Jämlikhetsförhållandet mellan Kagg och hans kamrater passar väl in på ordets etymologi. Kamrat har nämligen ett militärt ursprung. Till en början syftade ordet helt enkelt på relationen till en person med vilken logi delades, något

23. Wernstedt 1954, s. 194–196, cit. från s. 196.

24. I praktiken förekom åtskilliga rymningsförsök.

25. Kagg 1912, s. 181.

26. *Ibid.*, s. 136.

som var särskilt aktuellt i det militära.²⁷ Här i fanns en likställdhet mellan de män som utstod samma fältmässiga villkor.²⁸

Det har redan framgått att Leonard Kaggs värld var en männens värld. Ändå saknades inte kvinnor helt och hållet. Trots att de endast nämns i sporadiskt förekommande notiser kan även dessa säga något. Hur skildrade då Leonard Kagg villkoren för fältlivets kvinnor? Den 21 januari 1705 rapporterade han om att fältlägret i Rawitz fick besök från Sverige av "greve Pipers grevinna samt general Renschiölds och general Posses fru".²⁹ Två år senare berättade Kagg att kung Stanislavs drottning med sin svärmor och drottningens moder anlände till staden Leisnick.³⁰ Den 30 maj 1707 noterades att generalmajor August Johan Mejerfeldt gifte sig med jungfru Anna Maria Törnflycht, greve Pipers svägerska. Bröllopet hölls i Günterdorff i närvaro av Karl XII, kung Stanislav och en del främmande prinsar.³¹ Även i rysk fångenskap fortsatte Kagg att notera de militära befälens bröllop. Till exempel gifte sig ryttmästaren i Smålands kavalleri Erik Lood i juli 1710 i staden Wollogda. Bruden var rådman Bösmans efterlämnade änka.³² Året därpå var det kaptenen i Hälsinge regemente som stod på tur. Även han gifte sig med en änka ur borgarståndet.³³

För Kagg var fältlivets kvinnor huvudsakligen dem som höga militära befäl gifte sig med. För befälen var det uppenbarligen naturligt och normalt att i fält hålla sig med hustru och egna hushåll. Trots Leonard Kaggs tystnad på denna punkt vet vi från andra håll att även enkla soldater gifte sig då de var i fält. Från stora nordiska kriget finns nämligen delar av fältkonsistoriets akter i behåll. (Från tidigare krig har sådant material gått förlorat.) I de bevarade akterna finns åtskilliga notiser som både bekräftar att kvinnor fanns i fält och att de militära myndigheterna – via fältprästerna – värnade äktenskapets helgd. I flera fall framträder sedlighetsproblemen i fältlägren. De förknippades dock inte i första hand med närvaron av soldaternas hustrur utan hörde närmast från de ogifta kvinnorna som enligt uppgiftslämnarna i alltför stor omfattning befolkade lägren. År 1707 meddelades från Borosina om en

27. *Svenska Akademiens ordbok*, uppslagsord "kamrat".

28. Tonvikten på kamratskap som speciellt för det militära framgår även av andra militärens dagböcker och memoarer, vilket jag diskuterar utförligare i samband med slutredovisningen av det VR-stödda forskningsprojektet "Kvinnor i fält 1550–1850".

29. *Kagg* 1912, s. 68.

30. *Ibid.*, s. 91.

31. *Ibid.*, s. 93.

32. *Ibid.*, s. 168.

33. *Ibid.*, s. 173.

före detta soldat, som nu övergått till att hålla marketenteri i fältmarskalken Melins regemente. Soldaten var "en gift karl" som i två års tid hade haft "köttslig blandelse" med en "ogift kona" och med "henne avlat 2 barn". Ärendet remitterades vad kyrkoplikten angick till kungliga hov- och fältkonsistoriet.³⁴

Ett par år tidigare, 1705, hölls en rannsaking över det giftermål som ägt rum mellan korpralen i Norra Skånes kavalleri och borgardottern Elisabeth Gravin från Pohsen. Vigseln hade förrättats av en katolsk präst, vilket givit upphov till den aktuella rannsakingen.³⁵ Regementspastorn vid Tyska dragonregementet, Lorentz Hagen, noterade för åren 1704 och 1705 sjutton par som han under de två år som gått hade "copulerat" och översände förteckningen till kungliga hov- och fältkonsistoriet. Han bifogade även en lista på de par som han på grundval av andra prästers attester hade meddelat lysning för.³⁶ Utöver uppgifter om soldaters giftermål finns i fältkonsistoriets akter även en del av de attester som låg till grund för lysningarna i behåll.³⁷

De knappa upplysningar som bevarats från prästernas och fältkonsistoriets verksamhet under stora nordiska kriget vittnar alltså om att den svenska arméns soldater på fälttåg i främmande land träffade kvinnor som de sedan gifte sig med. Ingen behöver alltså tvivla på att kvinnor och barn fanns i de svenska fältlägren. Men de registrerades bara om de orsakade problem eller om deras närvaro krävde myndigheternas sanktion, det vill säga om de begick brott eller om giftermål var aktuellt.

Den generella tystnaden om kvinnors närvaro i det officiella materialet måste rimligtvis betyda att de i allmänhet inte orsakade några problem för de rent militära övervägandena. Undantag finns dock. Ett exempel kan hämtas från Leonard Kaggs dagbok där det tydligt framgår att de kvinnor som följde armén inte bara var de militära befälens hustrur, släktingar eller tjänstefolk. Den 20 juni 1708 marscherade Kaggs regemente, Östgöta kavalleri, över Beresina ström. Kungens order var att alla "kvinfolk som marketenterskor vid hela vår armé skulle hållas kvar efter armén på andra sidan strömmen och inte marschera med över strömmen, utan de skulle gå hem till Sverige". Siste man över floden, som var Leonard Kagg själv, drog upp bryggan utan att släppa

34. Heinrich J. Rehbinder, *Borosina Minor 17/12 1707, Acta Ecclesiastica*, vol. 159, Riksarkivet (RA). Handlingarna är inte paginerade.

35. Gustaf Horn, *Witoslaf 19/2 1705, Acta Ecclesiastica*, vol. 159, RA.

36. Lorentz Hagen, *Bowroniki 2/10 1705, Acta Ecclesiastica*, vol. 159, RA.

37. Anders von Kempfen, *Kungliga fältlägret vid Jaislau 6/8 och 11/8 1704, Acta Ecclesiastica*, vol. 159, RA.

över några kvinnor, ”men de gick över en mil längre bort och kom alla tillbaka till armén igen”.³⁸

Kaggs notering bekräftar inte bara att kvinnor fanns i fält och att Karl XII inte ville ha dem där. Ordern om att de skulle gå hem, tillbaka till Sverige, tyder på att de anslutit till armén redan i hemlandet.

Efter de svenska nederlagen vid Poltava och Perevolotjna hörde Leonard Kagg till dem som tillfångatogs och försattes i rysk fångenskap. Från det fältkonsistorium som upprättades i Moskva av de präster som tillfångatagits tillsammans med soldaterna och deras familjer finns några rullor bevarade.³⁹ Dessa rullor innehåller uppgifter om vilka som bevisat nattvarden. Bredvid soldaternas namn anges antalet sammanhörande personer. Till smeden Jöran Löök i Viborgs artilleri hörde exempelvis ytterligare två personer. Enligt rullorna hade flera av de soldater som bevisat nattvarden någon form av familj med sig. Om soldaterna hade gift sig redan i hemlandet eller hur de framlevt sina dagar tidigare, under fälttåget, berättar dock inte rullorna.

Hushållsstorleken var en klassfråga. I rullorna var det allmänt sett mest präster och officerare som höll sig med lite större hushåll. Följaktligen bokfördes ryttmästaren Anders Rapenius från general Horns regemente tillsammans med sex personer, medan till exempel de meniga soldaterna Gert Gertsson från ett skänst regemente och Lars Nilsson från Västergötland bara var sig själva.

Nattvardsrullorna gjordes upp medan soldaterna befann sig i fångenskap och därmed inte längre var i fält. Ändå noterades genomgående vilket regemente soldaterna hörde till. Under rubriken Livregementet förtecknades till exempel kvartersmästarna Ahlbohm och Arenberg samt trumpetaren Nils Hagelbeck med hustru, sannolikt menig. Östgötska kavalleriet representerades bland annat av kvartersmästaren Utter, hans hustru och deras två barn. Värvade regementen namngavs efter den som för tillfället förde befäl. Till överste Wennerstedts dragoner räknades bland andra menige Anders Heggman med hustru samt deras två barn. Till general Lewenhaupts regemente hörde fältväbeln Wallin och hans hustru. I överste Thiesenhausens regemente ingick exempelvis korpralen Hindrik Ask med hustru och ett barn.⁴⁰

38. *Kagg* 1912, s. 100; Åberg 2001, s. 8. Kaggs språkbruk har moderniserats.

39. Stora nordiska kriget, Krigsfångar, Avd. 14, serie II, vol. 1, Krigsarkivet (KrA). Rullorna har även använts av Åberg 2001.

40. Stora nordiska kriget, Krigsfångar, Avd. 14, serie II, vol. 1, KrA.

Förteckningarna utgick alltså från att soldaterna fortfarande hörde till sina respektive regementen. Rullorna visar även att soldaternas hustrur och barn räknades dit. Deras regementstillhörighet var dock inte direkt utan indirekt; den gick genom den man, make eller far, som tjänstgjorde i regementet. Hustrur och barn namngavs inte utan bokfördes bara som siffror. De varierande hushållsstorlekarna, där männen med den högsta rangen hade de största hushållen medan de meniga soldaterna oftare var ensamma, bekräftar både slutsatserna i tidigare forskning och noteringarna i Kaggs dagbok: det var framför allt befälen som hade familj och tjänstefolk med sig. Ett stort antal kvinnor och barn i fält markerade alltså inte sällan en hög position för den man de tillhörde.

Om Leonard Kagg lämnat ganska knapphändiga upplysningar om det ryska fälttågets kvinnor och barn bekräftar sålunda fältkonsistoriets verksamhet i Moskva med större eftertryck att arméns manliga karaktär inte var genomgående. Andra källor ger en närmare och personligare vittnesbörd om hushållssystemets existens.

En krigarhustrus brev

Vid något tillfälle under åren 1711–1713 skrev Annika Andersdotter ett brev. Hon befann sig då i rysk fångenskap. Annikas brev, adresserat till "min högtärade kära Moder Greta Nylander å Stockholm boendes vid Skeppsbron uti brunnsgränden", nådde emellertid aldrig fram till rätt mottagare.⁴¹ I stället hamnade det i danska händer och tillsammans med hundratals andra brev skrivna av svenskar under den tidigmoderna epoken förvaras det numera i det danska Rigsarkivet i Köpenhamn. Källseriens namn, Uppsnappade brev, illustrerar hur skrivelserna kom i danska händer och krigsläget förklarar även varför sådana brev kunde vara av intresse för andra än dem de egentligen var avsedda för.

Annika var en bland de omkring 1 600 kvinnor och barn – siffran är osäker – som tillfångatogs vid Perevolotjna 1709.⁴² De kommande åren i Sibirien skulle innebära hårda villkor och det var osäkert om hon någonsin skulle få se sin mor igen. För att hålla kontakten var hon i likhet med många andra hänvisad till tidens osäkra postgång. Var det inte svår väderlek som förhindrade

41. Tyske Kancelli, Udenrigske Afdelning 1703–1720, Opsnappede svenske breve fra Store Nordiske Krigs tid, vol. 1, bunt E, "Annika Andersdotter Frifelt till Greta Nylander, Stockholm", Rigsarkivet, Köpenhamn.

42. Åberg 2001, s. 11.

posten att komma fram var det spejare, utsända av de krigsmakter Sverige befann sig i krig med. I sin studie av kvinnors liv och villkor i rysk fångenskap uppmärksammar Alf Åberg de intressanta men ofta obeaktade upplysningar som finns i de brev som danska spejare lade beslag på för att vaska fram militärtaktisk information.⁴³ Lundahistorikern Peter Ullgren har följt Alf Åbergs exempel och i hans bearbetning av de brev som på olika sätt hamnade i dansk ägo under Karl XII:s fälttåg i Norge 1716 blottläggs ett slags krigshistoria underifrån.⁴⁴ I de uppsnappade brevens förgrund finns soldaternas bekymmer för dem därhemma, liksom de hemmavarandes ängslan för sina makar och fäder. De rent militärtaktiska aspekterna av fälttåget spelar däremot en undanskymd roll.⁴⁵

Annika Andersdotters brev till sin mor är alltså bara ett av flera hundra som skrevs under stora nordiska kriget utan att komma fram till rätt mottagare. Brevet inleds med ett påpekande om att lång tid förflutit sedan hon hört något från modern. Hon önskar dock "av allt mitt hjärta" att brevet skall nå fram och att modern då är i livet och vid "gott tillstånd". Vårre var det med Annika själv, som i likhet med övriga fångar fick arbeta hårt för livets nödtorft: "Vad mig och mitt tillstånd angår så måste jag som alla andra slita min tid här i denna bedrövliga och vitt avlägsna orten." Fast värst var kanske ovissheten om vad framtiden skulle innebära, "ej vetandes när eller hur snart vår förlossning härifrån varder kommandes". Allt låg i Guds händer.

Annika bad sin mor om livstecken. Hon önskade att modern vore "så god och from mot mig, och låta mig några få ord" till bekräftelse att hon ännu levde. Det var emellertid inte endast moderns liv som bekymrade Annika utan även de saker hon hade i hennes förvar. Är de "ännu i behåll, ty sannerligen jag har stor orsak därefter att fråga, eftersom jag icke allenast varit så olycklig att jag mist min kära man vid Pultaviska slaget utan ock därpå vid Nieperströmmen förlorat allt vad jag någonsin ägde". Till de olyckliga omständigheter som förorsakade henne förluster av både person och egendom räknade Annika även den stora "livsfara" som kantat hennes väg dit där hon nu vistades tillsammans med "denna lilla hopen å denna orten".

Uppenbarligen var förlusten av maken enklare att ersätta än det försvunna godset: "och sedermera har i Jesu namn tagit och bekommit en annan man

43. *Ibid.*, s. 136.

44. Peter Ullgren, *Uppsnappade brev: Karl XII:s soldater i Norge 1716*, Stockholm 2006.

45. *Ibid.*, s. 72–86.

med vilken jag och har en liten flicka fått som nu snart är ett år gammal". Trots fångenskapens svåra umbäranden var det alltså ändå möjligt att där hanka sig fram och livnära en liten familj. Kanske gav giftermålet till och med Annika bättre utsikter att försörja sig än om hon varit ensam?

Fast Annika uppehöll sig inte närmare vid vare sig make eller barn – ingendera namngavs. Hon hoppades dock att Gud skulle hjälpa henne och hennes "kära make och barn att få den hugnad" att träffa modern än en gång, i Stockholm. Hon hoppades också på goda tider för både modern och "vårt beträngda kära fädernesland som nu syns i all som största nöd och fara". Mot slutet av brevet återkom hon till den egendom som å hennes vägnar förvarades hos modern. Allra sist menade Annika att eftersom hon på det "5:e året ingen bokstav bekommit" nödgades hon lita till att Gud visste hur det tillstod med dem där hemma, modern såväl som "andra goda vänner". Brevet har undertecknats "den ödmjukaste och tjänstvilligaste tjänarinna".

Det är osäkert om Greta Nylander någonsin fick något livstecken från sin dotter. Lika osäkert är om Annika någonsin kom tillbaka hem igen. Hennes brev och det faktum att brevet hamnade i orätta händer vittnar allmänt om krigens osäkra informationsförhållanden. Varken de som var med i fält eller de som fanns kvar hemma kunde räkna med att få veta om anförvanterna levde och i så fall under vilka omständigheter. I det här sammanhanget är Annikas brev intressant, bland annat därför att det ger besked om att hon och hennes tidigare make samtidigt befunnit sig i fält.

Med sin förre make hade Annika sannolikt bildat gemensamt hushåll under fälttåget österut. Även om brevets information endast är fragmentarisk antyder hennes omsorg om den egendom hon lämnat i förvar hos modern i Stockholm, att hon redan i Sverige beslutat sig för att följa maken och den karolinska armén på fälttåget mot Ryssland. Hon var troligen alltså med redan från början.

Annika Andersdotters levnadsöde illustrerar sålunda en av de tidigmoderna krigens samhällliga förutsättningar, nämligen möjligheten att såsom *hustru* till en soldat vistas i fält. Ogifta kvinnor hade inte rätt att vistas i fältlägren men gifte de sig med någon av soldaterna fick de lov att vara kvar.⁴⁶ En annan av krigens förutsättningar var förstås även att hustrur stannade hemma för att i männens frånvaro sköta den produktion hushållet levde av i

46. Sjöberg 2007, s. 221. Den bestämmelse som i 1621 års Krigsartiklar medgav denna rätt förnyades i dem från 1683.

fredstid.⁴⁷ För Annika var detta inte aktuellt utan kriget blev hennes och makens levebröd.

Bakgrunden till Annikas vistelse i fält, där hon redan i utgångsläget verkar ha varit gift, stämmer överens med Folke Wernstedts redogörelse för hur chefen för livgardet, överste Knut Posse, motiverade att gardessoldaterna skulle få ta med sig sina hustrur på fälttåget österut.⁴⁸ Gardessoldaterna var värvade och var för sin försörjning mera hänvisade till kriget än de indelta. Samma sak gällde för deras familjer, vars utkomstmöjligheter i hemlandet var osäkrare än dem i fält. Generellt hade de svenska militära myndigheterna alltsedan 1500-talets mitt försökt förbigå problemet med soldaternas familjer genom att i första hand försöka rekrytera män som inte var gifta.⁴⁹ Unga ogifta karlar hade inte lika starka familjeband som de äldre och behövde heller inte ansvara för sina familjers försörjning. Såväl Annika Andersdotters levnadsöde som andras visar dock att detta slags rekrytering endast temporärt löste soldatfamiljernas försörjning. De soldater som vid avresan var unga och ogifta blev, om de inte föll offer för sjukdom och död, med tiden både äldre och gifta.

Både Leonard Kagg och Annika Andersdotter delade ödet att under flera års tid vistas i rysk fångenskap. Deras bakgrund var i övrigt mycket olika. Leonard Kagg var man, officer och hade ett gods att komma hem till, medan Annika var hustru till en soldat och endast hade mindre tillgångar att återvända till. Med sina personer illustrerar bägge två dock att den svenska armén under det ryska fälttåget rymde mer mångskiftande sociala förhållanden än vad som normalt framgår i historieskrivningen. Parallellt med ett slags förbund mellan uteslutande män praktiserade soldaterna hushållsbildning och familjeliv. Leonard Kagg vittnade dessutom om vad som höll männen samman. Kompaniet och regementet var grundläggande korporationer och det avgörande kittet var hierarki och kamratskap. Liksom militärledningen uppfattade Leonard Kagg kriget som en sak man och man emellan.

Man och man emellan

I en översikt över dagens maskulinitetsforskning konstaterar David Tjeder, att ”Även männen har en historia som kan skrivas som genus. Detta börjar his-

47. Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning: produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.

48. Wernstedt 1954, s. 355f.; Åberg 2001, s. 11; Sjöberg 2007, s. 205.

49. Tex. Gustav Vasas brev till Axel Eriksson (Bielke) och Gudmund Olsson 7/6 1548, *Konung Gustaf den förstes registratur*, Stockholm 1861–1916. I brevet efterfrågas ogifta män.

toriker äntligen förstå".⁵⁰ Maskulinitetsforskningen är numera mycket omfattande inom historievetenskapen och i det följande skall endast ett par aspekter beröras.

Likt kvinnohistorien har manlighetsforskningen delvis en emancipatorisk bakgrund, där synliggörande av män som könsvarerter varit av vikt. Detta kan vara befogat då män tidigare ofta har behandlats som om de saknat kön. Såväl svensk som internationell forskning om män och manligheter härbärgerar ett starkt inslag av idéhistoria.⁵¹ Numera är vi alltså väl bekanta med hur manlighetsideal skiftat över tid och hur dessa varit knutna till olika klasser.⁵² Vi vet också att vissa manlighetsideal, till exempel ridderlighetens mod och tapperhet tillsammans med hög grad av självbehärskning, tycks ha varit mer långlivade än andra. Vi vet även att vissa manlighetsideal knutits till framväxten av nationer och moderna stater, där framför allt medelklassens män, entreprenörer och högt utbildade ämbetsmän haft en tongivande roll.⁵³

Manlighet rör dock inte bara ideologiska förhållanden utan har även en kulturell och social praktik. I framväxten av den vita medelklassens manlighetsideal var relationen till etnicitet central och exkluderande gentemot det som uppfattades som färgade raser.⁵⁴ Gail Bederman, som undersökt just detta, är noga med att understryka att manlighetsidealen inte enkom rör idéer och tanketraditioner utan "the cultural process whereby concrete individuals are constituted as members of a preexisting social category – as men".⁵⁵ John Tosh's studie av mäns liv i hemmet och mäns vardagsliv i det viktorianska England, kan sägas utgöra ett konkret exempel på det och dessutom ett försök att tränga djupare in i frågan om hur manlighet faktiskt praktiserades, och inte bara i dess ideologi.⁵⁶

I det numera mycket omfattande forskningsfältet om män och manligheter

50. David Tjeder, "Maskulinum som problem: genusforskningen om män", *Historisk tidskrift* 122:3, 2002, s. 481.

51. T.ex. Anne-Marie Berggren, *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999; Claes Ekenstam m.fl., *Rädd att falla: studier i manlighet*, Stockholm 1998; Claes Ekenstam, Thomas Johansson & Jari Kuosmanen (red.), *Sprickor i fasaden: manligheter i förändring*, Stockholm 2001; Peter Spierenburg (red.), *Men and violence: gender, honour, and rituals in modern Europe and America*, Ohio 1998.

52. Michael S. Kimmel, *Manhood in America: a cultural history by Michael Kimmel*, New York 1996; David Tjeder, *The power of character: middle-class masculinities 1800–1900*, Stockholm 2003.

53. George L. Mosse, *The image of man: the creation of modern masculinity*, New York 1996.

54. Gail Bederman, *A cultural history of gender and race in the United States 1880–1917*, Chicago & London 1995.

55. Bederman 1995, s. 7.

56. John Tosh, *A man's place: masculinity and the middle-class home in Victorian England*, New Haven 1999.

finns emellertid även problem. Jens Ljunggren antyder det emancipatoriska dragets följder: "Nutida manlighetsforskning visar gärna på de många svårigheter som det moderna samhället bjöd mannen", påpekar han i sina avhandlingar.⁵⁷ Tjeder vidareutvecklar karakteristiken och i sin översikt tar han även upp inriktningens ovilja att i analyser av manligheter också inkludera relationen till kvinnligheter. Han hävdar också frånvaron av en nyanserad och öppen hållning, studiernas alltför snäva tidsperspektiv samt maskulinitetsforskningens allmänna behov av fortsatt teoriutveckling.⁵⁸ Några begrepp med ambitionen att utveckla generella teorier rörande samspelet mellan kön, ras och klass, har ändå fått starkt fäste i historisk maskulinitetsforskning – trots att de egentligen härstammar från sociologin. Ett av dessa begrepp är homosocialitet.

Uttrycket homosocialitet etablerades på 1970-talet. I likhet med termen "male bonding" används homosocialitet för att med utgångspunkt i mäns beteenden gentemot varandra förklara könssegregationen i institutioner och organisationer.⁵⁹ Centralt är att mäns dragning till andra män, likt en sorts icke-manifesta förbund, resulterar i att män framstår som en enhetlig grupp gentemot kvinnor. Utan att det egentligen är avsikten bidrar denna enhetlighet till kvinnors underordning. I flera arbetsplatsstudier utvecklar sociologen Gerd Lindgren begreppet homosocialitet för moderna svenska förhållanden och pekar då på att "män inte drivs av en längtan efter att utöva makt över kvinnor utan att detta bara är följderna av deras inbördes kamp om den makt och de positioner de historiskt har tillskansat sig".⁶⁰

Männens kamp sker delvis abstrakt. Genom en homosocial konstruktion av överordningstablåer – fantomen – ordnar män sig i hierarkier enligt givna spelregler. Konkret utspelas denna kamp om positioner genom att män exempelvis uteslutande talar till andra män, vilket gör att kvinnor osynliggörs. Trots att män utifrån till exempel skilda klassförhållanden kan ha diametralt motsatta intressen blir resultatet en så kallad ohelig allians mellan män.⁶¹

57. Jens Ljunggren, *Kroppens bildning: Lingvgymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Eslöv 1999, s. 25.

58. Tjeder 2002, s. 482, 485, 488.

59. Jean Lipman-Blumen, "Toward a homosocial theory of sex roles: an explanation of sex segregation of social institutions", *Signs* 1:3, 1976. Begreppet "male bonding" lanserades av Lionel Tiger i *Men in groups*, 1969, och har för historiska förhållanden använts av bland andra Merry E. Wiesner, "Guilds, male bonding and women's work in early modern Germany", *Gender, church and state in early modern Germany: essays*, New York 1998.

60. Gerd Lindgren, "Broderskapets logik", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1996:1, s. 12.

61. *Ibid.*, s. 4.

Konsekvensen är alltså att kvinnors underordning hålls kvar även då de formella förhållandena medger en jämlik ordning.

Termen homosocialitet har en parallell i den australiensiske sociologen Robert W. Connells begrepp hegemonisk maskulinitet. Även han vill framhålla en inbördes kamp mellan män och manligheter och göra denna till en central förklaring till framväxten av västerlandets rådande genusordning. Det ideal som för tillfället dominerar männen är den hegemoniska. Dess relation till kvinnor och kvinnligheter består i att hegemonisk maskulinitet "kan definieras som den konfiguration av genuspraktik som innehåller det för tillfället accepterade svaret på frågan om patriarkatets legitimitet. På så sätt garanteras (eller förmodas) mäns dominanta position och kvinnors underordnade".⁶²

I den krigskultur som under tidigmodern tid var aktuell för svenskt vidkommande formulerades normer kring krigarens, det vill säga mannens, önskvärda egenskaper.⁶³ Sådana normer och ideal formade en på ett ideologiskt plan betydelsefull hegemonisk maskulinitet som i det äldre samhället under lång tid motiverade frälsets män en framskjuten position. Liknande krigarideal har även spelat en väsentlig roll i moderna tiders krig.⁶⁴ Att dessa ideal inte var frikopplade från krigens sociala realiteter framhåller bland andra Andreas Marklund i en studie av den propaganda som under det stora nordiska kriget spreds i både Danmark och Sverige. "Krigspropagandan", hävdar Marklund, "genererade olika myter om det manliga som alla pekade mot döden på slagfältet. Villigheten att offra liv och blod för propagandans mytologiserade auktoriteter och gemenskaper konstruerades som manlighetens mål och mening."⁶⁵ Därigenom fick soldatlivet och att dö för kung och fosterland en mening, något som var helt avgörande för att få soldaterna att offra sig i strid.

Såväl homosocialiteten som den hegemoniska maskuliniteten gör relationerna mellan män till det som är ensamt avgörande för att förändring skall inträffa. Det finns emellertid även andra synsätt.⁶⁶ I sin numera klassiska ar-

62. Robert W. Connell, *Maskuliniteter*, Göteborg 1996, s. 101.

63. Lind 1999; Grundberg 2005; Mats Hallenberg, "De vilda vasarna och 1500-talets aggressiva manlighetsideal", *Ad Familiares: tidskrift för sällskapet för renässans- och barockstudier* 2005.

64. Sanimir Resic, *American warriors in Vietnam: warrior values and the myth of war experience during the Vietnam War 1965–1973*, Lund 1999; Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh, *Masculinities in politics and war: gendering modern history*, Manchester 2004.

65. Andreas Marklund, "Bättre dö än illa fåta: våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under stora nordiska kriget", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: representation och verklighet*, Lund 2006, s. 264.

66. För en kritisk diskussion om begreppet hegemonisk maskulinitet, se t.ex. Claes Ekenstam, "Mansforskningens bakgrund och framtid: några teoretiska reflexioner", *Norma* 2006:1.

tikel från 1980-talets slut framhåller Yvonne Hirdman hur män och manligheter, till följd av att kvinnor och kvinnligheter successivt kom att inkräkta på manliga revir, flydde gamla monopol för att etablera nya.⁶⁷ Även Christina Florin och Ulla Johansson framhåller kampen mellan könen, inte inom dem, som avgörande då de pekar på hur de män agerade vars monopolställning inom bildningsborgerskapet hotades av professionellt sett likvärdiga kvinnor. Männens försvarsstrategier gentemot kvinnorna karakteriseras av dem som en sorts *gender closure*.⁶⁸ Därmed framgår också indirekt hur skiljelinjen mellan de olika åsikterna kan överbryggas. En hegemonisk maskulinitet är aldrig för evigt given utan den kan alltid sättas i fråga.⁶⁹ Även om Connell tycks anse att sådana ifrågasättanden alltid sker mellan män finns alltså uppfattningar som hävdar att dessa också är relaterade till kvinnor och kvinnligheter.

Är det då fruktbart att överföra hegemonisk maskulinitet eller homosocialitet till stora nordiska krigets sociala förhållanden? Enligt min mening finns analytiska vinster med bägge begreppen. Här är dock intresset inte i första hand riktat mot de manlighetsnormer som dominerade samhällslivet och där hegemonisk maskulinitet skulle kunna vara användbart. I stället vill jag belysa männens liv i fält utifrån förhållandet att kvinnor osynliggjorts i källorna trots att de bevisligen var med. Termen homosocialitet kan därmed vara fruktbar. Valet är dock inte ett ställningstagande för uppfattningen att mäns inbördes relationer alltid skulle ha varit ensamt avgörande för historisk förändring. Det innebär inte heller att tonvikten läggs på de psykologiska förhållanden som var betydelsefulla för 1970-talets bruk av termen. Begreppet homosocialitet används bara i syfte att tydliggöra ett av stora nordiska krigets könsliga villkor: det manligt enkönade.

Leonard Kaggs skildring kastar ljus över stora nordiska krigets homosociala prägel. Han såg män, talade till män och trots att även kvinnor fanns med i fält omnämnde han dem sällan. Den militära hierarki som för Kagg var en självklar ordning man och man emellan, överensstämmer väl med manlighetsforskningens betoning på mäns inbördes kamp. Hierarki och kamratskap mellan män motsvarar den endräkt mellan män som forskningen också lyft

67. Yvonne Hirdman, "Genusystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988:3.

68. Christina Florin & Ulla Johansson, "Där de härliga lagrarna gro..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*, Stockholm 1993, s. 190.

69. Connell 1996, s. 100.

fram. Trots att Kagg endast då och då uppmärksammar kvinnor finns i hans berättelse tecken på att kvinnor ändå inte var utan betydelse när män positionerade sig gentemot andra män. De högst rankade männen gifte sig och hade stora hushåll med sig i fält. Kanske kan man hävda att homosocialiteten delvis var beroende av hushållssystemet? I så fall blir konsekvensen att mäns inbördes relationer samtidigt också var relaterade till kvinnor och kvinnligheter. På grund av det begränsade underlag som här står till buds är dock en sådan slutsats ännu osäker. Klart är i alla fall att fältlivet i praktiken inte var uteslutande homosocialt. Leonard Kaggs homosociala värld var integrerad med hushållssystemet, medan den ordning som framgår av krigets kvarlevor huvudsakligen illustrerar homosocialiteten.

En dagbok, några nattvardslängder och ett brev kan förvisso inte ge uttömmande besked om vare sig homosocialitet eller hushållssystem i den svenska armén. Tillsammans kan dock källorna vittna om att de sociala förhållandena i fält inte var så enkla och entydiga som man skulle kunna tro utifrån tidigare historieskrivning. Begreppen hushållssystem och homosocialitet tydliggör att soldaternas fältmässiga organisation rymde olika villkor och bägge termerna kan därmed vara utgångspunkt för fortsatta analyser.⁷⁰ Även svaret på frågan varför officiella militära källor såväl som historieskrivningen om krig tiger om fältlivets kvinnor och barn kan knytas till diskussionen om hushåll och homosocialitet. Vare sig i krigsorganisationens homosociala självbild eller i dess officiella kvarlevor fanns utrymme och intresse för hushållssystemets kvinnor och kvinnligheter.

Enligt min mening finns en viktig förklaring till källornas – och historieskrivningens – generella tystnad i deras homosociala prägel. Man och man emellan formulerades en ordning för krig där endast män räknades – trots att kvinnor var med. Förbiseendet av kvinnor i officiella militära källor var emellertid inte en följd av misogyna strävanden utan helt enkelt en konsekvens av att dessa källor utgör kvarlevor från ett militärt tänkande, där soldater var det väsentliga medan kvinnor och barn i regel saknade betydelse. I sammanställningar över den svenska arméns numerär utelämnades också officerare och deras drängar.⁷¹ Detta motsäger dock inte att de militära källorna kan karakteriseras som homosociala utan understryker snarast krigens krassa

70. Jag utvecklar detta tema närmare i slutredovisningen av det VR-stödda forskningsprojektet "Kvinnor i fält 1550–1850".

71. Jag vill tacka Jan Lindegren för påpekandet.

hierarkiska ordning. På samma sätt som antalet hästar, vilket också noggrant bokfördes, var gemena soldater mått på militär styrka eftersom det var de som i första hand utgjorde stridernas kanonmat.

Resultatet av den homosocialitet som präglar kvarlevorna efter forna tiders militärledning är påtagligt, inte bara i de materialgrupper som bevarats utan också i militärhistorisk forskning. I bägge fallen förbises krigens sociala realiteter där kvinnor under lång tid utgjorde en självklar del av fältlägrens befolkning.

Avslutning: normer som källkritik

Den välkända snapsvisestrofen om att Karl XII hade hundratusen man har här fått visst mothugg. I armén fanns också kvinnor och barn, och dem sjunger man inte om. I visan sägs heller inget om att rådande könsrelationer på flera sätt utgjorde förutsättningar för äldre tiders krig. För de män som likt Leonard Kagg hade gods och gårdar i hemlandet var det av stor vikt att det fanns folk som i hans ställe kunde förvalta tillgångarna. Det var också vad som skedde. Hemlandets kvinnor, barn och gamla vidmakthöll det som krävdes och ersatte i arbetet frånvarande yngre män.⁷² På så vis manifesterade de hemmavarande kvinnorna hushållssystemets traditionella kvinnlighet, nämligen att vid behov kunna ersätta mannen i hans sysslor. (Det omvända var däremot inte lika aktuellt.) En andra och ofta förbisedd förutsättning var den av myndigheterna sanktionerade möjligheten för soldater att i fält leva med hustru och barn.

Hushållssystemet kunde alltså praktiseras också i krigståg i främmande land. Av allt att döma var soldaterna beroende av medhjälpare för att klara försörjningen och här fyllde hustrur och hushåll en viktig uppgift.⁷³ Hushållssystemets förutsättningar utgjordes bland annat av rådande könsnormer, där äktenskapet var av central betydelse. Som *hustrur* kunde kvinnor ersätta sina frånvarande makar i arbetet hemma på gården, och som *hustrur* kunde kvinnor följa sina makar i fält.

Hustruskapet gav kvinnor tillträde till manliga sfärer. På samma sätt som äldre tiders kamerala material endast bokförde hushållsföreståndare, vilka oftast var män, men samtidigt förutsatte att hushållsföreståndaren hade någon utöver sig själv att förestå, var det naturligt att i de militära rullorna

72. Lindegren 1980; Magnus Perlestam, *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Lund 1998, s. 126–138.

73. Sjöberg 2007.

notera och namnge soldater men inte deras familjer. Familjerna och hushållen fanns där ändå. Kvinnors tillträde till manliga sfärer, antingen det var fråga om hushållsföreståndarskap eller regementstillhörighet, var sålunda alltid indirekt, via den man de var närmast underordnade och det var som hustru eller dotter kvinnor ingick i både hushåll och regementen. För män var det givetvis annorlunda. Med självklarhet var de soldater och hushållsföreståndare just därför att de var män.

På ett principiellt plan skilde sig därmed inte krigsmaktens homosociala uppbyggnad från vad som var allmänt under fredstida samhällsförhållanden – förutom att det som höll männen samman inom det militära i sak kunde skilja sig något från det som generellt höll männen samman. Homosocialiteten ger emellertid även ett svar på frågan varför de militära källorna varit så tystlåtna om en företeelse som åtminstone utifrån den enskilde soldatens horisont tycks ha haft stor betydelse. Krigens imaginärt entydiga homosociala prägel, där förberedelser inför de sällsynt förekommande slagen och händelseutvecklingen på slagfälten varit det väsentliga, har resulterat i ensidiga och selektivt utvalda uppgifter i kvarlevor och källor. Kvinnor och barn hade inte på slagfälten att göra. Därför var de osynliga för de militära ledarna. Helt annat var läget för de enskilda soldaterna, vars överlevnad kunde hänga på att familjen fanns med i fält. Därför är också de vanliga soldaternas berättelser om krigen av annat slag än dem som officiella källor förmedlar.

Helt tyst är dock inte ens det officiella källmaterialet. Det fåtal gånger officiella källor, här exemplifierade med fältkonsistoriets handlingar, uppmärksammar kvinnors och barns närvaro tycks det i allmänhet ha varit förknippat med att denna närvaro krävde ingripanden från myndigheterna. Accepteras detta antagande är konsekvensen att kvinnors och barns närvaro i allmänhet inte var av det slag att de militära myndigheterna behövde agera. Vägen från kvinnors osynlighet till synlighet i armén går sålunda via de problem som kvinnor försakade militärledningen.⁷⁴

Hypotesen ger hur som helst en vink om två saker. För det första, att en analys av kvinnors och barns närvaro i fält kräver andra frågor än sådana som intresserar sig för deras exakta antal.⁷⁵ För det andra, att en källkritisk prövning värd namnet bör uppmärksamma källornas beroende av till synes tidlösa könsnormer: kvinnor i krig är alltså en anomali.

74. Jag utvecklar detta tema närmare i slutredovisningen av forskningsprojektet "Kvinnor i fält 1550–1850".

75. Jfr Ågren 2005, s. 257.

The Great Nordic War in a diary and a letter: homosociality and household in the Swedish army

This article discusses gender relations during the Great Nordic War. Based on a diary and a letter it illustrates two co-existing and seemingly frictionless principles for the organisation of army life. Formally the regiment was an exclusively male organisation. In practice the regiment also contained the families and households of the soldiers, including their wives and children.

The concepts of household-system and homosociality are brought to bear on these different principles of organisation. The household-system shows how the army was dependent on the support of soldiers' wives who helped and sometimes replaced the soldiers in their tasks. Conditions of marriage and norms governing masculinity and femininity were preconditions for this organisation. Homosociality shows the conditions of male solidarity in the army and the effects of this solidarity.

The article also makes a source-critical point by asking why military sources are silent about the presence of women and children in the field. The diary and the letter used here shows that field camps were peopled by soldiers' wives and children who left few traces in official sources, and therefore in traditional narratives of war. The silence about the families of the soldiers can be explained by the homosocial character of the army. Between themselves, men formulated an order of war that excluded women despite their obvious presence. Because historians seldom ask questions to which their sources provide no answer, they have unintentionally adopted a homosocial conception of war as an exclusively male dominion. The use of alternative sources can correct this conception.

Keywords: gender, Swedish army, household, homosociality